

**Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції
“Проблеми музеєфікації, реконструкції та експонування
пам’яток ранньосередньовічної доби”
(с. Пересопниця на Рівненщині, 1–2 червня 2013 р.)**

УДК 904 (477.43) „11/13”

В. І. Якубовський

Кам’янець-Подільський національний педагогічний університет

**ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ ГРАДІВ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ
ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ ОБОРОННИХ СПОРУД ГОРОДИЩ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ**

© Якубовський В. І., 2014

Досліджуються особливості фортифікаційної системи військово-стратегічних центрів Болохівської землі. На тлі археологічних досліджень автор аналізує стан оборонних споруд в окремих укріплених центрах означеного адміністративного осередку та подає реконструкції однієї з оборонних смуг літописного міста Губина.

Ключові слова: городище, археологічні дослідження, археологічний комплекс, городня, кліть, оборонні споруди, пам’ятка.

This article investigates the features fortification system of military-strategic centers Bolohivskoyi earth. Against the backdrop of archaeological research by analyzing the state of defenses in some fortified centers appointed administrative branch and submit the reconstruction of one of the defensive zone chronicle of Gubin.

Key words: fort, archaeological research archaeological complex, vegetable, crate, defensive structures monument.

Комплекс болохівських старожитностей став відомим переважно завдяки назві літописних міст Деревич, Губин, Кудин, Городець, Божськ та інших, які ось уже більше півтори століть перебувають під постійною увагою дослідників.

На цю тему написано низку статей і повідомлень та декілька монографій. Однак повної ясності стосовно історії населення болохівських градів поки що нема, що пояснюється надто кучою інформацією писемних повідомлень, а також уведенням у науковий обіг нового матеріалу, передусім археологічного, який дає змогу уточнити, а, інколи, і спростувати раніше висловлені твердження. У цій роботі не поставлено завдання дати остаточну відповідь стосовно всіх аспектів історії болохівських міст. Завдання полягає в тому, щоби узагальнити нагромаджену сьогодні інформацію про фортифікаційні споруди окремих болохівських градів з метою реконструкції та музеєфікації їхньої оборонної системи і оборонних споруд синхронних городищ Південно-Західної Русі.

Болохівські гради мають чіткі хронологічні межі, верхня дата яких обмежується кінцем XII ст., а нижня – серединою XIII ст. [1, с. 838].

Будівельні рештки для характеристики оборонного будівництва цих міст репрезентовано руїнами споруд фортечного типу, ключовою ознакою яких є наявність оборонних елементів, що утворюють замкнуту територію для захисту. Рештки таких укріплених пунктів в археології

прийнято визначати терміном „городища”. Вони мають певні ознаки, які впадають у вічі під час візуального огляду.

Розвідки дослідників П.А. Раппопорта [2], М.П. Кучери [3] та обширні археологічні дослідження, здійснені автором у другій половині XX-го – початку XXI ст. на території окремих болохівських градів, показали, що основним видом оборонного будівництва було спорудження багаторядних оборонних смуг, якими оточували внутрішнє укріплення. До цих ознак належать планова схема і просторове розташування укріплених частин.

Прикладом болохівських оборонних споруд, що добре збереглися та досліджувалися, є оборонний комплекс м. Городця [4, с. 24], яке ототожнюється з городищем на р. Іква [5, с. 34]. Знаходиться в урочищі Вали, розташовуючись на мисовому виступі правого берега р. Іква (ліва притока П. Бугу) навпроти с. Теліженці Старосинявського району Хмельницької області. Протягом 1973–1984 і 1989 експедиційних сезонів його вивчав автор. Він являє собою укріплений однодольний центр площею 35200 кв м, до якого прилягає давньоруське неукріплене селище XII–XIII ст. площею 23 га. Внутрішнє подвір'я городища захищене трьома лініями підковоподібних валів і ровів (рис. 1), які кінцями сплановано на північ, майже впритул до схилу р. Ікви [5, с. 72].

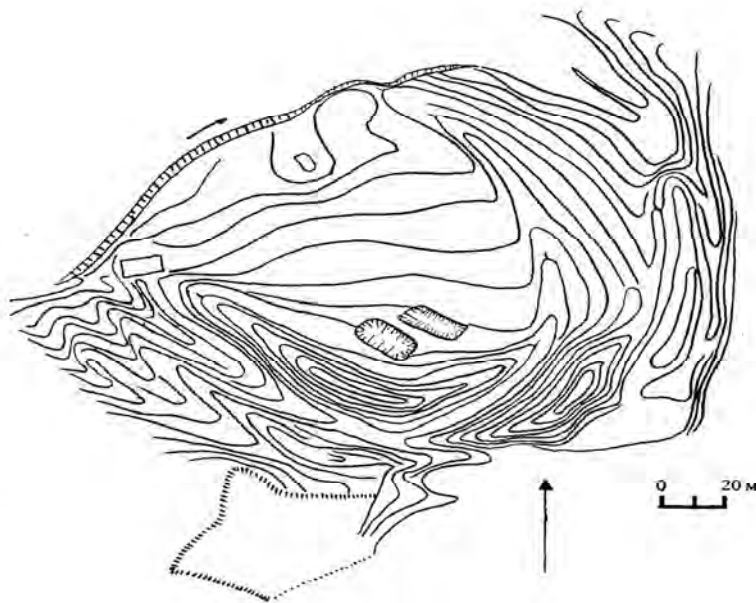

Рис. 1. План укріпленого центру м. Городця

За допомогою розкопок з'ясовано, що каркас головної (першої) оборонної лінії (тепер має вигляд валу), складають руїни дворядних зрубів, конструктивно зачеплених між собою в єдину суцільну лінію. Приміщення типу порожнистих клітей створюють першу лінію, а другу – рештки городень, заповнених глиною. Тобто, городні і кліті разом виявляють комбіновану фортифікаційну систему, яка півкільцем оточує двір городища зі сходу, півдня і заходу. Північну сторону городища захищають тісно заблоковані між собою чотиристінні зруби, які замикають оборону з боку річки Ікви доступ на територію городища.

Зовнішня (третя лінія) схема фортифікацій городища на р. Ікві представлена звичайним земляним валом і ровом. Характерно, що вздовж гребеня валу у 1989 р. виявлено руїни дерев'яного частоколу. Його сліди зафіксовано по ямках вздовж вершини валу та по уламках спалених стовпів, рештки яких розчищено на дні рову [5, с. 34].

У межах північно-західного кінця головної оборонної лінії м. Городця дослідженнями зафіксовано 7 клітей. Відкриті приміщення являють собою рештки спалених прямокутних зрубів розмірами від 2,3х2 м до 3,2х2,4 м. Їх знайдено по руїнах нижніх вінець, покладених вертикально одна на одну на висоту двох–трьох рядів. На стінках клітки №6 виявлено рештки вапняного розчину.

Долівки в означених будівлях глинобитного походження, добре утрамбовані глиняно-органічною сумішшю. На їхніх поверхнях знайдено різноманітний господарсько-побутовий інвентар: прикраси, зброю, предмети військового спорядження, ремісничі інструменти тощо. Окремо слід згадати знахідки із кліті № 6. Як з'ясувалося, у ній, разом з предметами матеріальної і духовної культури, виявили також кістки дитини.

Заповнення клітей стратиграфічно складав шар потужного завалу у вигляді темного ґрунту, перемішаного з уламками спалених дерев'яних конструкцій, обмазкою стін та глиною, яка місцями була випалена вогнем до цегляного кольору. Цей шар перекривав настил каменю у вигляді доріжок, встановлених на глиняній платформі безпосередньо над будівельними стелями клітей. Тобто, порожнисті кліті зверху були перекриті своєрідною кам'яною доріжкою, що засвідчує про регулярне використання перекриття.

Дерев'яні рештки порожнистих клітей, зафіксовані у час розкопок городища на р. Ікві, встановлено на спресованій материковій глині світло-жовтого відтінку. Печей у клітях не знайдено. Ця обставина, проте, не виключає версії про здійснення клітями функцій стаціонарного житла, оскільки вивчення такого типу далеко до завершення.

У контексті означеної проблеми значний інтерес становлять також матеріали з розкопок городища болохівського м. Божська, які, як і розкопки м. Городця, проводили під керівництвом автора (рис. 2).

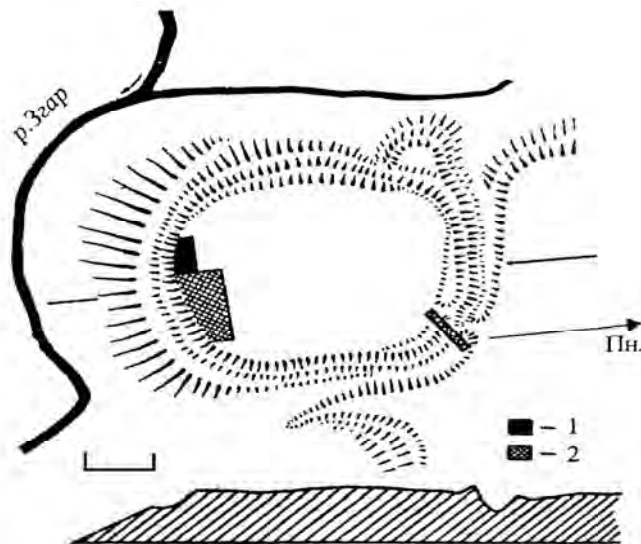

Рис. 2. Схематичний план і розріз укріпленого центру м. Божськ з місцем розташування розкопів: 1 – розкоп 1968 р.; 2 – розкоп 1969–1970 рр.

Укріплений центр стародавнього Божська розташовується на високому мисовому виступі корінного берега р. Згар, при впадінні у неї її лівої безіменної притоки – струмка. Займаючи панівне становище, залага городища легко могла проконтролювати дороги і водну артерію, які прилягли до фортеці.

Городище, маючи форму неправильного кола (рис. 4), охоплює площу розміром 90х120 м. Розташоване за 180 м від південно-західної околиці с. Городище, що в Деражнянському районі Хмельницької області, в урочищі Город Богів [6, с. 99–106].

З північної і західної частин територія історичного городища оточена стрімкими схилами берегів р. Згар і її безіменною притокою. З північного заходу та північного сходу, або з напільної сторони, подвір'я фортеці захищено високим валом і глибоким ровом. Причому вал розірвано ґрунтовою дорогою на ширину 6.3 м, яку прокладено у 30-х роках ХХ ст. для проведення на території городища хліборобських робіт. Поверхня пам'ятки, як і територія всього мисового виступу, залісна сосною, посадженою в 1963 р.

До городища прилягають два неукріплені селища з матеріалами XII–XIII ст.

Роботами, які у 1968–1972 рр. здійснено у південній і північно-східній частині городища, відкрито низку археологічних об'єктів. Серед досліджених комплексів виділяються, передусім, вісім клітей порожнистого типу, які знаходяться у системі оборонної архітектури вказаного городища. Будівлі конструктивні дуже подібні до клітей, описаних вище. Причому у південній частині пам'ятки вони склали другий ряд приміщень, а у північно-східній – третій ряд, створюючи кільце зрубів, причеплених до городень. Розмір клітей 4,0x4,4 м, 4,4x4 м, 4,8x3 м. У південній частині городища залишки клітей стратиграфічно зафіксовано на глибині 0,7 м, а у північно-східній їх виявлено на глибині від 2,4 до 3,6 м від R, встановлено на вершині валу. Кліті вивчено у спаленому стані. На уцілілих вінцях стін простежено вапняну побілку.

Підлога клітей – глинобитна. Інтер'єр клітей №№ 1, 4 склали пічні черені діаметром 0,75 – 0,80 м, їх простежено на висоті 0,15 – 0,2 м від рівня горизонту долівок. На долівках, поруч з предметами матеріальної культури XII – XIII ст., розчищено кістяки захисників м. Божька. Наприклад, 7 кістяків зафіксовано в одній тільки кліті № 2. Ще чотири людські кістки присутні були у кліті № 4.

Окрім розкопаних клітей, дослідженню підлягали вал і рів у місцерозташування в'їзду, викопаного у 30-х роках XX ст., з метою заїзду на подвір'я городища. Як показали розкопки, вал у тому місці досягає висоти 3 м, його ширина – 12 м. Глибина рову 2 м, ширина 6,4 м. На дні рову зафіксовано рештки спалених дерев'яних протесів.

Дослідженнями на валу встановлено один будівельний горизонт. Його складовими виявилися глини і рештки спалених зрубів-городень і клітей порожнистого типу. Наявність глин у тілі валу засвідчує, що нею утрамбовували міжстінний простір городень. Власне, дерев'яні конструкції майже не збереглися, але їхні сліди у вигляді контурів спалених колод і обпаленої глини, що проявилось у профілях і планах, в загальних рисах свідчать про наявність двох рядів городень (ширина 3,5 м кожна зокрема), зблокованих між собою вздовж лінії валу. Причому, на кутах городень простежено простінкові стяжки.

До внутрішнього кільця городень, як свідчить стратиграфія, впритул прилягав третій ряд клітей-зрубів порожнистого типу. У заповненні клітей знайдено численний значний матеріал (кружальні форми кераміки, прикраси, вістря сіл, намистини тощо), які синхронні до тих знахідок, які виявлено у перегорілому культурному шарі XI–XIII ст., зафіксованого у південній частині подвір'я пам'ятки.

Отже, усе це дає змогу зробити висновок, що північно-західна і північно-східна укріплена лінія виникла не пізніше кінця XI ст. Стратиграфічно вона представлена руїною трьох рядів зрубів. Її зовнішню, склали дворядна смуга зблокованих городень, а внутрішню – кліті порожнистого типу.

Аналогічно ряд зруйнованих порожнистих клітей захищали подвір'я городища з півдня і південного заходу. До зовнішнього боку клітей, зблокованим кільцем, прилягали городні. Їхні сліди фіксуються потужним шаром перепаленої глини цегляного відтінку, яка наявна вздовж контуру південної і західної частин подвір'я пам'ятки.

Безумовно, цінними є також дані про оборонне будівництво у системі фортифікацій на території Колодяжинського городища. Зокрема у межах укріпленої частини відкрито рештки 24-х приміщень спалених клітей, які становили основну головну оборонну смугу Колодяжинського городища [7, с. 60–64].

Про оборонне будівництво у Болохівській землі значну інформацію одержали з розкопок Губинського літописного городища, здійснені археологічною експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 1997–2012 польових сезонах.

Ця пам'ятка збереглася на південному краю села з однойменною назвою у Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Займає гігантський масивний виступ на правому березі р. Случа, при впаданні у неї р. Ладижки. Місце, де локалізується городище середньовічного м. Губина, має назву Замок.

Історична частина міста, або городище, має чотиридольне планування на площі, без валів і рові, 4,6 га. У польовій документації укріплені частини городища зафіксовано з назвами Північний, Південний, Південно-Західний та Південно-Східний майдани. Разом вони становлять один археологічний комплекс.

У планувальній структурі городища Північний майдан історично являв собою дитинець середньовічного м. Губин. Розташований на площі 0,45 га, форма якої – витягнутий овал у напрямку з півночі на південь. Ця частина має самостійну завершену фортифікаційну систему у вигляді внутрішнього валу і рову. Обидва кінці валу спроектовані на захід, безпосередньо у стрімкі схили правого берега р. Случа. Крутизна внутрішнього схилу валу, згідно з горизонтом, досягає 18° , а нахил зовнішнього схилу – 45° . Найбільша висота майданчика, порівняно із підшовою валу, на півночі досягає 9 м, а на півдні – 1 м. Поверхня ділянки нахилена у бік річки до 4° .

Означена частина городища з північної і північно-східної сторін додатково укріплена ще трьома лініями валів і ровів (площа 0,75 га), які з указаного напрямку захищають не тільки Північний, але й Південно-Східний майдани (рис. 3). Кінці вказаної трирядної оборонної смуги, на півночі, сплановано до лівого берега р. Ладижка, на сході – до в'їзду на територію історичного укріпленого центру.

Рис. 3. Трьохрядний оборонний комплекс дитинця історичного центру м Губин

Отже, північна частина Губинського городища демонструє замкнуту, незалежну від інших частин пам'ятки фортифікаційну систему, яка, ззовні, має вигляд багаторядних валів і ровів. Тобто, крім внутрішнього оборонного комплексу наявні ще зовнішні друга, третя і четверта фортифікаційні лінії.

Згідно з даними інструментальної зйомки, другий вал комплексу досягає висоти 5 м, третьої – 4 м, четвертої – 2 м. Поверхні валів задерновано, схили їх стрімкі та заліснені породою хвойних дерев. Зокрема, схил другого зовнішнього валу має 21° , а схил четвертого валу – 26° .

На площі Північного майдану відкрито низку клітей. Їх відкрито в основі внутрішнього периметра валу першої лінії у вигляді низки оборонних зрубів, які затильною частиною заблоковані до зовнішнього суцільного ряду приміщень, так званих клітей – городень, забутованих глиною. Сліди порожнистих клітей знайдено також із західної сторони майдану, де вони одним суцільним рядом замикають вузол оборони зі сторони урвистого берега р. Случ.

Залишки клітей – зрубів збереглися, переважно у вигляді одного – двох, іноді, трьох рядів спалених чи напівсферичних колод, вертикально поставлених одна на одну на висоту від 0.25 до 0.50 м. Переважна більшість із них має прямокутну форму. Виняток становлять кліті №№ 10, 11, 12, які сплановані у точці повороту валу. Вони вузчі і обриси їх ромбоподібні. Не стабільні також і розміри клітей у північній частині валу. Вони займають площу від 6 до 9 кв м, а східні від 2 кв м до 8,24 кв м. Причому кліті №№ 2, 3, 11, 12, 13, 14, 18 досліджено як будівлі з підвальними приміщеннями, що вказує на їхнє двоярусне планування. Решта клітей були одноповерховими.

Під час робіт зафіксовано рештки спалених дерев'яних перекриттів. Вони свідчать про наявність у клітях стелі, каркас якої створено з обтесаних дерев'яних брусків та каміння, встановленого поверх дерев'яного настилу на глиняно-піщаному розчині. Такі конструктивні елементи стелі виявлено обваленими в заповнені 15 клітей. Аналогічні конструкції стелі досліджено також у західній частині пам'ятки, вздовж схилу берега р. Случ, що засвідчує про наявність там оборонної смуги у вигляді одного ряду клітей.

Отже, ці дані дають змогу зробити висновок про те, що верхні частини клітей, вкритих кам'яним панцером, регулярно колись використовувався як бойовий хід – доріжка для вояків (рис. 4).

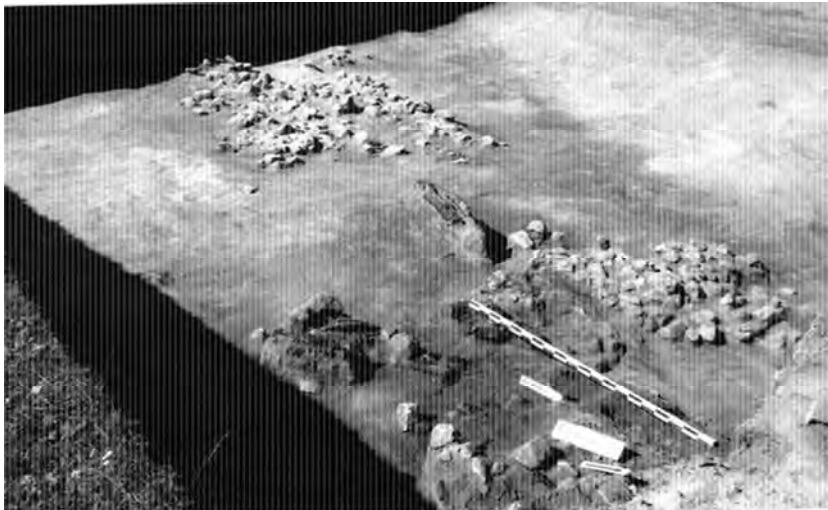

Рис. 4. Камінний настил верхніх частин клітей на ділянці XXXIV (2006 р.). Вид з північного сходу

Це дає підстави вважати, що відкриті кліті мали воєнне призначення. Їх могли використовувати і як приміщення для амуніції, зброї, в них могли також відпочивати воїни гарнізону, вільні від чат, та з яких у часи війни вони захищали городище від ворога. Про це свідчать людські кістяки оборонців городища, виявлені в клітях №№ 4, 15 та на території його південної частини. Підтверджують наведене ще знахідки зброї, розбиті і цілі форми давньоруського посуду, розрубані кістки тварин і, власне, скарби прикрас, які виявили ознаки культури дружинного середовища. Крім того, кліті використовувалися і як складські приміщення для зберігання сільськогосподарського інвентаря, ремісничих інструментів та запасів харчування. Про це засвідчують знайдені в них ковальські інструменти, чересло від плуга, побутові вироби, прикраси тощо. Є підстави стверджувати також, що окремі кліті були житловими. Таке призначення виявляє кліть № 13, у верхньому горизонті якої в 2003 р. було виявлено глинобитну піч. Формою і розмірами вона нічим не відрізняється від печей, які були зведені у житлах на території двору Північного майдану. Але найголовніша функція означених клітей була все таки військова. Оточуючи щільним овальним кільцем двір Північного та інших структурних частин городища, майдану, вони становили першу оборонну лінію (рис. 5).

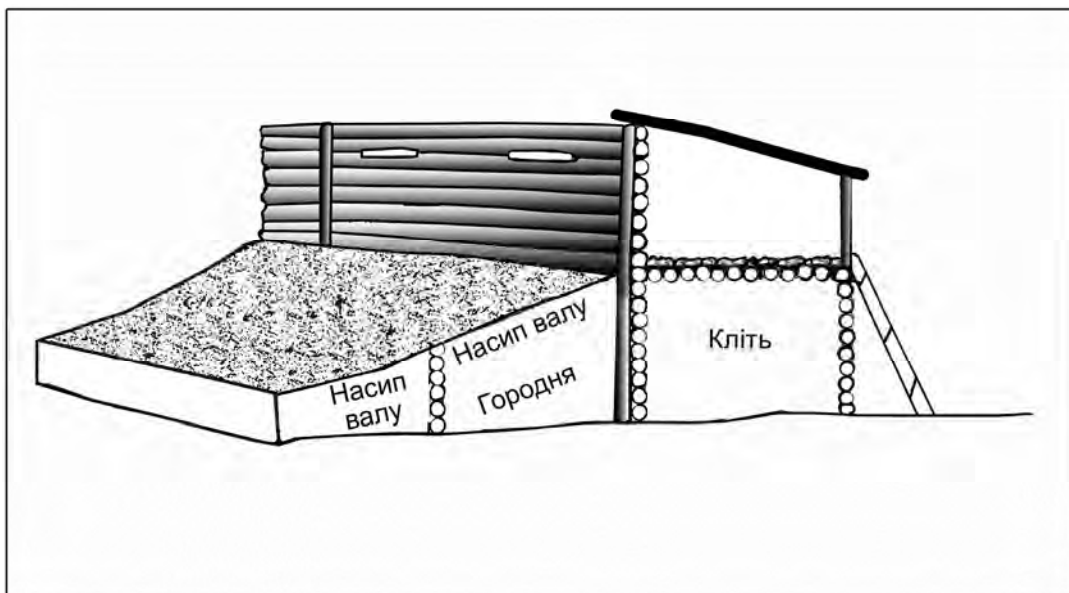

Рис. 5. Вид фортифікації, що становили перший оборонний рубіж на сході північної укріпленої частини Губинського городища. Реконструкція автора

До Північного майдану прилягає Південна укріплена частина городища, яка разом з Південно-Східним і Південно-Західним укріпленими майданчиками становить єдиний археологічний комплекс Губинського городища (рис. 6). У польовій документації та в літературі південну частину комплексу зазначено як Південний майдан. Площа, – без валів і ровів, – 1.6 га. Захист цієї ділянки здійснювала комбінована фортифікаційна система у вигляді двох ліній валів і ровів, які напівколом охоплюють ділянку з південної, східної і північно-східної сторін. Західна сторона прилягає до стрімкого схилу берега р. Случ. Загальна довжина валів 435 м. Із них внутрішній вал досягає довжини 175 м, зовнішній – 260 м. Відповідно відстань між їхніми вершинами по лінії північ-південь до 28 м, по лінії схід-захід – до 35 м. У крайній південно-західній частині, вали і рови розірвані польовою дорогою. Проїзд через фортифікації здійснено давно. Вали, у місці дороги, знищено до рівня материка, а рови засипані. Зокрема, вал внутрішнього напівкільця зрізано на відстань 30 м завдовжки, а зовнішнього зруйновано на ширину 12 м. Впадає у вічі і те, що кінець валу внутрішнього кільця впирається у фортифікації південно-західного відособленого сектору городища, замикаючи, отже, оборону південної території пам'ятки у крайньому південно-західному напрямі. Тобто, в історії будівництва Губинського городища проїзду там не було.

Про час створення ґрунтової дороги на Південний майдан городища, необхідних відомостей немає. Проте точно відомо, що ґрунтову дорогу останній раз поновили у 2004 р., готуючи її для проїзду автотранспорту на територію пам'ятки у час відзначення 800-річного ювілею з дня заснування с. Губин.

Третю частку у планувальній структурі городища становить територія Південно-Західного укріпленого майдану. Ця частина пам'ятки являє собою невеличке укріплення площею 200 кв м. Розташована у північно-західному куті Південного майдану, західним краєм нависаючи безпосередньо над р. Случ, у місці, з якого добре далеко проглядається прилегла місцевість у західному та північному напрямках вздовж течії річки. Його подвір'я захищено однією лінією валу довжиною 70 м. З північної сторони вал розірвано на відстань до 4 м. У тому місці кінці валу стрімко нахилені один до одного, створюючи враження в'їзду на територію міні-укріплення.

Із зовнішнього боку валу проглядаються сліди рову. Згідно з дослідженнями 2009 р., рів досягає ширини 7 м 80 см. У верхній частині цей елемент захисту має коритоподібну форму, далі

конусоподібно сходиться на кут, утворюючи пірамідальний профіль, вершина якого опущена донизу. Рів проявив таку стратиграфію: зверху зафіксовано дерновий шар, нижче залягав ґрунт темного відтінку товщиною 1 м, нижче знаходився темний злежаний ґрунт товщиною 0.80 м, перемішаний з камінням і фрагментами кружального давньоруського посуду XIII ст. Аналогічні уламки простежено також і у верхній частині заповнення рову.

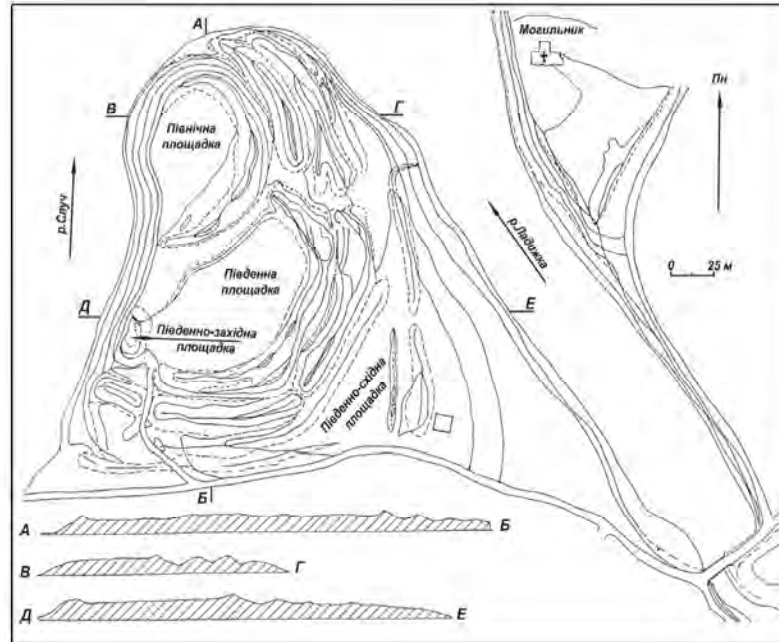

Рис. 6. Інструментальний план Губинського літописного городища

Під час розкопок 2009 експедиційного сезону з'ясовано, що у насипі внутрішнього схилу валу складовими елементами оборонного пояса були рештки клітей порожнистого типу. Вони були тісно зблоковані із городнями, які виявлено у насипі зовнішнього схилу валу.

Отже, з досліджень на території окремих укріплених центрів Болохівської землі одержали цікавий та різноманітний археологічний матеріал, що характеризує матеріальну та духовну культуру населення, що проживало на території означеного політичного утворення. В отриманому інформаційному масиві окрему сторінку займають матеріали оборонного будівництва. Вони вказують, що більшість болохівських укріплень за плановою схемою належать до одноструктурних (однодольних) фортець. Кількісно меншими виявилися багатоструктурні укріплення, які мали суміжне розташування укріплених частин. Особливістю останніх пам'яток є будівництво багаторядних оборонних ліній з використанням природного захисного рельєфу.

Для болохівських городищ характерним є розташування головних захисних атрибутів з напільного боку. З цього боку, окрім валів, споруджували також і рови. Поява останніх зумовлена декількома причинами. З технічного боку війнятий із них ґрунт був складовим елементом тіла ґрунтового валу або земляно-дерев'яної фортифікації. З оборонного погляду рів не давав змоги супротивнику у час облоги впритул наблизитися до стін фортеці та розмістити там штурмову техніку.

Серед конструктивних особливостей валів, та на підставі спалених нижніх вінець клітей і зрубів типу городень, можна зробити висновок, що елементами основи внутрішньої оборонної смуги були порожнисті кліті, зблоковані з городнями однорядної та багаторядної будови.

Результати, отримані у процесі розкопок болохівських укріплень, як і висновки цього повідомлення, безумовно, можуть використовувати реставратори і працівники культурно-освітніх закладів у справі музеєфікації фортифікацій середньовічних літописних центрів і замків Південно-Західної Русі.

1. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. Т. 2.– СПб., 1908. – 938 с.
2. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли / П. А. Раппопорт // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории, материальной культуры. – Ленинград, 1955. – Вып. 57. – С. 52–59.
3. Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі / М. П. Кучера // Археологія. – 1979. – Вип. 29. – С. 66–72.
4. Якубовський В. І. Розкопки болохівського м. Вали / В. І. Якубовський // Матеріали науково-практичної конференції. Меджибіж: 850 років історії. – Меджибіж. – 1996. – С. 24–26.
5. Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі: 2-ге вид., доп. / В. І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. – 159 с.
6. Якубовський В. І. Пошуки мертвого міста / В. І. Якубовський // Жовтень. – № 12. – Львів, 1972. – С. 99–106.
7. Юра Р. О. Древній Колодяжин / Р. О. Юра // Археологічні пам'ятки УРСР. – К.: Наукова думка, 1962. – Т. XII. – 104 с.

УДК 904:728.82(477.82)

С.Д. Панишко

Східноукраїнський національний університет імені Лесі Українки

СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ УКРІПЛЕНЬ “MOTTE AND BAILEY” НА ВОЛИНІ ЗА ЇХ ЗОВНІШНІМИ МОРФОЛОГІЧНИМИ ОЗНАКАМИ

© Панишко С.Д., 2014

Розглянуто зовнішні морфологічні ознаки городищ у селах Фалемичі, П'ятидні, Хотин та селищі Ратно на Волині. Для цих пам'яток характерна наявність ізольованого пагорбу невеликих розмірів. Ця ознака дозволяє зарахувати їх до укріплень “*motte and bailey*”, які є залишками лицарських замків. Пропонується графічна реконструкція такого замку у с. Фалемичі поблизу Володимира-Волинського.

Ключові слова: городище, “*motte*”, “*bailey*”, замок, лицар.

Sergij Panishko Attempts to reconstruct exterior of late Middle Ages fortifications “*motte and bailey*” in Volyn in accordance with their morphological characteristics The article deals with the exterior morphological features of the settlements in villages of Falemychi, P'yatydni, Khotyn and the town of Ratno in Volyn. The most illustrative feature of those historical monuments is a hill of a not big size located aside. This characteristic feature allows to refer them to the fortifications of “*motte and bailey*” type, which are considered to be the remnants of the knight's castles. The graphical reconstruction of such a castle in Falemychi near by Volodymyr-Volyns'kyj has been suggested in the article.

Key words: settlement, motte, bailey, castle, knight.

У роботі йтиметься про городища Волині, які за зовнішніми морфологічними ознаками відповідають європейським укріпленням типу “*motte and bailey*” раннього періоду їх існування. Серед численних пам'яток регіону, як нерухомих, так і мобільних, саме ці городища, враховуючи їх